

HASAN FEHMI PAŞA'NIN AYDIN VALİLİĞİ DÖNEMİNDE EĞİTİM-ÖĞRETİMDE DÜZENLEMELER

Ayten Can Tunalı*

Özet

Hasan Fehmi Paşa, 19.yüzyıl sonlarında Osmanlı Devletinin en üst kurumlarında görev almış, valilik yapmış devlet adamlarındandır. Özgeçmişini yeterince bilinmediği gibi, taşra teşkilatında üstlendiği hizmetler, özellikle Aydın Vilayeti Valiliği ile ilgili olarak yazılanlar oldukça kısa olup bir diğerini yinelemektedir. Hâlbuki üç yıla yakın süren Aydın Valiliği sırasında önemli işler başarmış, özellikle ilköğretimin yaygınlaştırılması ve çırak mekteplerinin açılması için girişimlerde bulunmuş ve başarılı olmuştur.

Aydın Vilayetinde ilköğretimle ilgili düzenlemeleri ve çırak mekteplerinin açılması ile bu okullarda uygulanacak kuralları ve ders programlarını saptamıştır. Onun bu etkinlikleri çalışmanın özünü oluşturmaktadır.

Anahtar sözcükler: *Hasan Fehmi, Aydın Vilayeti, Valilik, Mekteb-i İptidai, Çırak Mektebi, Rüştüye, İdadi, Talimatname, Mekatib-i İptidaiye Müfettişi.*

Abstract

Arrangements in Education in the Period of Hasan Fehmi Pasha

The statesman Hasan Fehmi Pasha served as governor in the late 19th Century Ottoman Empire. The studies concerning his services in the provincial administration especially during his governorship in Aydın province are very brief and reproduced one the other. Futhermore we do not know much about his personal

---

* Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi

history. During his Aydın governorship almost for three years, he accomplished great success particularly in the expansion of primary education and the opening of apprentice training schools.

Hasan Fehmi Pasha established the arrangements related with primary education and apprentice training schools together with the rules, which would be implemented in these schools, and their syllabus. This article concerns his activities related with this subject.

Key words: *Hasan Fehmi, Aydın Provincial, Governorship, Primary School, Apprentice School, Secondary School, High School, Regulations, Inspector of Primary School.*

Hasan Fehmi Paşa'nın Hayatı

Hasan Fehmi Paşa, 19.yüzyılın sonlarında Osmanlı devlet adamları içerisinde önemli etkinliklerde bulunmuş olanlardandır. Yaşamının ilk yılları hakkında bilinenler yetersizdir. Batum'a bağlı Muradiye-i Ulya kasabasında 1836 yılında doğdu. Dedesi Mehmet Ağa, babası ise Hacıoğlu Şerif Molla'dır. Anlaşıldığı kadarıyla ilmiye mensubu bir aileden gelmektedir. İlköğrenimini doğduğu yerde yaptıktan sonra İstanbul'a gelmiş, Türk Galip lakabıyla da anılan Abdülhalim Galip Paşa'nın kölesi veya evlatlığı iken sonradan damadı olmuştur. Galip Paşa, Antalya ve Niğde'de mutasarrıflık (Liva yöneticisi) yapmış, taşra idaresini bilen, Kastamonu şivesiyle yazdığı şiirlerle de tanınan biri idi (Tepeyran,1944:8). Öyle anlaşılıyor ki İstanbul'da Galip Paşa'nın himayesinde iyi bir eğitim alma olanağını bulmuştur. Özel hocalardan Arapça ve Farsça dersleri almış, Fransızca ve hukuk da öğrenmiştir.

Onun bu nitelikleri 1858 yılında Babîâli Tercüme Odası'na aday memur olarak girmesinde etkili olmuştur. Birkaç yıl sonra 100 kuruş aylıkla Ticaret Mahkemesi İkinci Zabıt Kâtipliğine ve 1864'te ise "Rabia" derecesiyle Adliye ve Hukuk işlerinde yeniden oluşturulan İflas İşleri Komisyonu (Mesalih-i İflasiyye) üyesi olmuştur. Başarıları dikkate alınarak 1867'de Komisyon Başkanlığına getirilmişti ve "Salise" derecesine yükseltilerek aylığı 2000 kuruşa çıkarılmıştı. Bu arada o sıralarda İstanbul'da yayımlanmakta olan Takvim-i Ticaret ve Ceride-i Havadis gibi gazetelerin yazı işlerinde de bulunduğunu belirtilmektedir (Komisyon, 1969: 124).

Hasan Fehmi, 1868'de "Saniye" derecesiyle ve 3000 kuruş aylıkla Ticaret Mahkemesi Reisi oldu. Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazam olmasının ardından (1871) birçok devlet memuru gibi memuriyetten ve mahkeme başkanlığından ayrıldı. Bir süre avukatlık yaptıktan sonra Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Mebuslar Meclisi'ne İstanbul Mebusu olarak girdi (1877). Meclisin ilk toplantısında (21 Mart) dört sekreterden biri olarak seçildi.

Görüşmelere aktif olarak katıldı ve konuşmalar yaparak önerilerde bulundu¹ (Us, 1939: 59 vd.). Özellikle Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne harp ilan etmesi üzerine uzunca bir konuşma yaparak gelişmeleri değerlendirdi ve Padişahı övdü². Birinci dönemin kapanış oturumunda (28 Haziran 1877) yaptığı konuşmada özgürce tartışmanın yararlarını dile getirerek yapılan ve yapılması gerekenler üzerinde durdu³ (Us: 396).

Meclisin ikinci çalışma döneminde yeniden İstanbul Mebusu oldu. Seçimle Meclis başkanlığına getirildi. Birinci dönemin başkanlığını yapmış olan Ahmet Vefik Paşa'dan daha ılımlı ve saygılıydı. Ne var ki Osmanlı-Rus Savaşı vesilesiyle Maliye Bakanlığı'ndan yapılan harcamalarla ilgili bilgi istenmesi üzerine çıkan tartışmalar neticesinde bilindiği gibi II. Abdülhamit, 14 Şubat 1878'de parlamentoyu kapattı. Bu arada Savaş nedeniyle İstanbul'dan bir alay oluşturulması için kurulan komisyonda Birinci Şubesinin Reisliği'ni üstlendi. Meclisin kapatılmasından sonra Padişah'ın başkanlığında kurulan Muhacirler Encümeni Reisliği'ni vekâleten yürüttü.

1878 yılında "Ula Sanisi" (Birinci derecenin ikinci basamağı) derecesiyle Hazine-i Hassa Nazırlığı'na getirildi. Ertesi yıl "Bâlâ" derecesi verilerek Nafia Nazırı oldu (1879)⁴. Bu arada Hukuk Mektebi'nde Kanun-i Ticaret, Hukuk-i Ticaret ve Hukuk-i Düvel derslerini de okutmaktaydı. (Ders notlarını, konuyla ilgili başlıca eserlerden derlediği bilgileri 1883 (1300) yılında "Telhis-i Hukuk-i Düvel" adı altında İstanbul'da yayınlamıştır.)⁵

Hasan Fehmi Bey, hizmetlerinden dolayı 1880 yılında "Mecidî Nişanı" ile onurlandırıldı. 1882 yılında da vezir unvanını aldı. 1884 yılında Adliye Nazırlığına atandı. Bir yıl sonra olağanüstü sefir olarak Londra'ya gönderildi (1885). Aynı yıl içinde geri döndü. 1886 yılında Nafia İşleri Komisyonu Üyeliği yaptıktan sonra bu defa Rüşumat Eminliği'ne getirildi (1890) "Mücevherli Mecidî Nişan" ve İran Devletinin "Şir-i Hurşit" nişanlarını

¹ Hasan Fehmi Paşa'nın konuşmaları Zabıt Ceridesinin Cild 1, s. 59, 63, 77, 83, 87, 112, 127, 135, 139, 141, 143-144, 147, 151, 155-156, 170-171, 213. sayfalarında yer almaktadır.

² Konuşması "Pek ala, pek güzel" denilerek karşılandı.

³ Elli Altıncı inikad 28 Haziran 1877, Hasan Fehmi Efendinin Nutku R.H. Davison, Hasan Fehmi, El², III, p.249-250.

⁴ Nafia Nazırı iken bayındırlık işleriyle ilgili olarak hazırlattığı bir rapor ile karayolu yapımına ilişkin yönetmelik taslağı, Başvekâlet aracılığı ile II. Abdülhamit'in onayına 4 Haziran 1880 tarihinde sunmuştu. Oldukça ayrıntılı olan bu öneriler, Celal Dinçer tarafından Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha" adı altında TTK Belgeler C.V-VIII, sayı 9-12'de yayınlanmıştır. Bakanlığının ülkenin bayındırlık işlerine vukuîyetini, ve özel girişimcilikle yabancı sermayeye önem vermesi bakımından bu layihalar dikkate değerdir.

⁵ Hasan Fehmi, Telhis-i Hukuk-ı Düvel, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1300.

1892 yılında aldı⁶. 10 Haziran 1309 (22.06.1893) tarihinde Abdurrahman Paşa'nın yerine Aydın Vilayeti Valiliği'ne atandı⁷. Bu görevde üç yıla yakın çalıştıktan sonra Selanik valiliğine gönderildi⁸. Aydın Valiliğine ise Mehmet Kamil Paşa atandı 30 Teşrin-i Evvel 311 (11 Kasım 1895)⁹.

Verilen bilgilerden de anlaşıldığı gibi Hasan Fehmi Paşa, kalemiyyeden yetişmiş, Hükümet merkezinde bakanlık ve Mebuslar Meclisi Başkanlığı dâhil çok önemli görevlerde bulunmuş, takdirle karşılanmış bir devlet adamıdır. II. Abdülhamit baskı döneminin sıkıntılarından nasibini almış, ders notlarından kitaplaştırdığı eseri, Padişaha ihbar edilmiş ve kınanmıştır. Bununla beraber en üst düzeyde nişanlarla da taltif edildikten sonra taşrada ilk kez vali olarak Aydın Vilayeti'nde görev üstlendiğini görüyoruz. Onun Aydın valiliği özgeçmişi ile ilgili yazıların çoğunda yer almamakta, ya da bir iki cümle ile geçiştirilmektedir.

Bu sırada Aydın Vilayeti'nin merkezi İzmir'di. 1867 düzenlemesi ile Aydın Vilayeti, merkez sancağı ile Denizli ve Menteşe sancaklarından oluşmaktaydı. 1877 yönetsel düzenlemede sancak sayısı dörde çıkarıldı. İzmir merkez Sancağı, Aydın Sancağı, Saruhan (Manisa) Sancağı, Menteşe (Muğla) Sancağı vilayete bağlı yerlerdi. 1892'de Denizli Sancağının da vilayete dâhil edilmesiyle sayı beşe çıkmış bulunuyordu. Vilayet bu yapıyı uzun süre korudu. II. Meşrutiyetin İlanından sonra Menteşe Sancağı müstakil hale getirildi. Diğerlerinde bir değişiklik olmadı. Dolayısıyla Hasan Fehmi Paşa yönetiminde sınırlar genişlemiş, valinin yükü ve sorumluluğu da artmış bulunuyordu. Bu sırada Aydın Sancağı, Aydın Merkez, Nazilli, Bozdoğan, Söke ve Çine'yi kapsıyordu. Buralar sancağa bağlı kazalardı.

Hasan Fehmi Paşa, Aydın Valiliği döneminde bayındırlık işlerine önem vermiş, kent içi ulaşımını kolaylaştırmak için bazı yenilikler yapmıştı. İkiçeşme'den Eşrefpaşa'ya çıkan yol onun zamanında mezarlıklar kaldırılarak açılmış, Kızılçullu Çayı üzerinde bir köprü yapılarak nahiye İzmir merkezine bağlanmıştı (Komisyon, 1969: 128). İzmir mahkemelerini dolaşırken ifrat derecesine varmamak şartıyla mahkemelerin iyi döşenmesi gerektiği uyarısında bulunmuş, bütün hükümet memurlarının, jandarma erlerinin, hatta valinin kıyafetlerinin düzgün olmasının halk üzerinde iyi etki bırakacağını açıklamıştı ((Teperyan,1944:115). Halkın kılık ve kıyafetiyle de

⁶ 1313 tarihli Aydın Vilayeti Salnamesine göre “ Murassa Osmanlı ve Murassa Mecidi ve Murassa İftihar Nişan-ı Zişanlarını ve Altun ve Gümüş İmtiyaz ve Altun Girit madalyalarını hamidir”.

⁷ Özgeçmişi ile ilgili yayınlarda 1892 yılında atandığı belirtiliyorsa da Aydın Vilayeti Salnamesi Defa 16'da verilen bilgi, bu tarihtir.

⁸ Hasan Fehmi Paşa'nın bundan sonraki yaşantısını konumuz gereği aktarmayacağız. Onun Aydın Valiliğini kısaca özetledikten sonra eğitim -öğretimle ilgili düzenlemeleri üzerinde duracağız.

⁹ Salname-i Vilayet-i Aydın H.1317, 20. Defa, s.32.

ilgilenmiş, şalvarla şehre girmeyi yasaklamıştı. Şalvarlılar kente girdiklerinde yakalanırlar ve şalvarlarını pantolonlarla değiştirmeye zorlanırlardı. Halk bu pantolona “Çatalbacak” adını vermiştir. Ayrıca Aydın zeybeklerinin kıyafetleriyle de ilgilenmiş, uzun püsküllerini kestirmiş, diz kapaklarına kadar poturlarının paçalarını uzatarak baldırı çıplaklığa son vermişti¹⁰.

Aydın Vilayetinde Eğitim-Öğretimle İlgili Düzenlemeleri

Tanzimat'ın ilanından hemen sonra İmparatorluk genelinde eğitim-öğretimin yaygınlaştırılmasına çalışılmış bütün vilayet merkezlerinde önce rüştiyeler ardından sultani ve idadiler açılmaya başlanmıştır. Özellikle 1869 Maarif Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesiyle bu okullarda çağın gereklerine uygun düzenlemeler yapılmak istenmiş ne var ki yetişmiş yeterli öğretmen bulma sıkıntısı, istenilen sonucun elde edilmesini zorlaştırmıştır. Özellikle ilkökul düzeyindeki okullarda eski alışkanlıklar devam ettirilmiştir.

O sıralarda İmparatorluğun görece gelişmiş bir bölgesi sayılan Aydın Vilayeti sınırları içerisindeki bölgede yer alan okulların genel durumunu, alınması gereken önlemleri saptayarak gereği için çalışmalar başlatmış olan Hasan Fehmi Paşa'nın kaleme aldirdığı ve Vilayet Salnamesi'nde yer alan düzenlemelerini özetle aktaracak ve daha sonra değerlendirmeye çalışacağız. Ancak daha önce vilayet genelindeki okulları sayısal olarak verecek böylece yapılmak istenenlerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olunacaktır.

Bu tarihlerde vilayet merkezi olan İzmir'de Mülki İdadi Mektebi (Mekteb-i İdadi-i Mülki) (1885) yılında açılmıştı. 119 yatılı, 244 gündüzlü öğrenci ile öğretim devam ediyordu. İdadi Şubesinde ise 158 gündüzlü öğrenci bulunmaktaydı. Ayrıca kent merkezinde 22 öğrencisi bulunan “Darü'l- Muallimin-i İbtidai” (İlk Okul Öğretmeni Yetiştiren Öğretmen Okulu) faaliyette idi. Kız Rüştiyesi'nin ise 22 öğrencisi mevcuttu. Hamidiye, Memduhiye, Namazgah, Teshiliye, Karantina mevkiinde Hamidiye, Sahiliye, Selaniklize, Terakki-i İnas Mecidiye-i İnas, Değirmen Dağı, Feyziye ilkokulları (Mekteb-i ibtidaiye) ile Hamidiye Sanayi Mektebi faaliyette idi. Valinin nezaretinde bulunan bu okulda 18 kunduracı, 8 makineci, 19 çorapçı, 18 çulhacı, 18 kazmirci, 16 dökmece, 16 marangoz, 15 terzi, 8 teknece, 8 kalıçeci, 6 mürettip ve mücellit eğitim-öğretim görmekteydi. 150 kişilik bu gurupların dışında 50 şube öğrencisi de mevcuttu.(Şube öğrencisine ilk iki yıl ilkökul eğitimi veriliyordu). Bu okullar Müslümanlara aitti. Müslüman olmayan toplulukların da kız-erkek idadileri ve rüştiyeleri vardı (Salname-i Vilayet-i Aydın, Defa 16, s.119–136.).

¹⁰ Hasan Fehmi Paşa'nın Aydın Valiliği sonrasındaki yaşamı ve etkinlikleri üzerindeki çalışmalarımız sürmektedir.

1890 Aydın Vilayet'i Salnamesine göre Aydın rüştiyesi 1871'de öğretime başlamış ve sözü edilen tarihte 132 öğrencisi bulunmaktaydı. Nazilli'de 1878, Söke'de 1879, Bozdoğan'da 1881, İğneabat'da 1878, Karapınar'da 1876, Karacasu'da 1885 ve Kuşadası'nda 1872 yıllarında birer rüştiye açılmış bulunuyordu¹¹.

Vilayet merkezi ile liva merkezlerinde yeni usule uygun ilkokullar (Mekteb-i İbtidaiye) bulunmakta ise de bazı kaza merkezleriyle köylerdeki okullar".."her türlü intizamdan ari ve usul-i tedrisi velev cüzi olsun.." öğrencilere hiçbir yarar sağlamamaktaydı. İşte bu durum Vali Hasan Fehmi Paşa'nın dikkatini çekmiş aşağıda aktarılacak "Tahrirat-i umumiye ile Tarifname" yayınlamak gereğini duymuştu. Yararları tartışılmayacak kadar açık olan bu önerilere uyulması ve gereğinin vilayet genelinde yerine getirilmesi gerekmekte olduğu ifade edildikten sonra bazı bilgiler veriliyordu. Vilayet merkeziyle bağlı yerlerde daha önceden açılmış ve yeniden eklenmiş okulların sayısı 1878'e ulaşmıştı. Erkek-kız bu okullarda toplam 86692 öğrenci öğrenim görmekteydi. Köy okullarının ıslahı ile durum daha da düzelecek, ayrıca yeniden açılacak "Çırak Mektepleri" ile büyük bir ihtiyaç daha karşılanacaktı. Bu husus da valinin gözünden kaçmamış ve her kasabada birer çırak mektebinin açılması için gereken ne ise yapılması için önlem alınmış, öncelikle genel duyuru yapılmış, program ve talimat çıkarılarak bu okulların nasıl faaliyet gösterecekleri kurallara bağlanmıştı.

Bu okullar sayesinde çıraklar, dinlerinin gereklerini öğrenecekleri gibi günlük işlerini yapacak derecede bilgi edineceklerdi. Hesap öğrenecekler, Türkçe okuma yazmanın kurallarını bilmiş olacaklardı. Bunun için Manisa'da iki, Ödemiş, Kula, Alaşehir, Kadıköy (Aydın merkez köyü), Kuşadası, Menemen, Denizli, Salihli, Akhisar, Bayındır ve Tire'de birer çırak mektebi açılmıştı.

İlkokulların ıslahı için nelerin yapılması gerektiği ise özetle şöyle saptanmıştı: Bir ülkenin maddi ve manevi alanda ileri gitmesinin ön şartı ilim ve fende ilerlemiş olmasına bağlıdır. Padişahın emri ve dileği de budur. Bunun için devlet hazinesinden milyonlarca kuruş harcanarak birçok yerde mektep ve medrese yaptırılmış, gerek İstanbul'da gerekse vilayetlerde ibtidai ve rüştiye ile idadi mektepleri, yüksek okullar açılmıştır. Diğer yandan maarif sever bazı kimseler de birçok özel okul açmışlar, gençlerimiz eğitim-öğretim görme olanağına kavuşmuştur.

Böylece birçok şehirde çeşitli derecelerde şimdiye kadar hayli okul açılmış olup, bir taraftan da açmaya çaba gösterilmektedir. Bazı kazalarda ise ilkokulların ıslah ve tanzimine gayret edilmektedir. Özellikle köy

¹¹Veriler, Yurt Ansiklopedisi, C.II, Aydın Maddesinden aktarılmış olu kaynağı, 1890 yılı salnamesidir.

çocuklarının gerekli bilgileri edinmeleri önem taşımaktadır. Zira halkın çoğunluğu bilinmesi gereken basit bilgilerden yoksun olduğu kadar dinin gereklerinden de habersizdir. Bu durumun sürmesi Padişahın istek ve emirlerine de aykırıdır. Bunun için bazı zorunlu tedbirlerin alınması gerekmiştir.

Bilinen ve yapılan tahkikattan da anlaşılan odur ki her köy ve kasabada mektepler ve hocalar mevcut iken bunlardan yeterince yararlanılmamasının nedeni, eğitim-öğretimin çağın gereklerine göre yapılmamasıdır. *”Mesela bir köyde mektep ve hoca bulunduğu ve ahali şu uğurda az çok ihtiyar-ı külfet-i masraf eylediği halde çocukları heman hiçbir malumat peyda edememekte ve bir iki şey bilmiş olanlar da büyüdüğü külliye unutmakta ve bu suretle kısm-ı azimi hiç mektebe gitmemiş raddesinde kalmakta, ihtiyar edilen masraflar dahi böylelikle hebaya gitmektedir.”* Halbuki Padişaha ait çiftlik mektepleriyle, yeni kurallara göre öğretim yapan okullarda tahsile başlayanlar kısa sürede zorunlu dini bilgileri edinmekte, diğer gerekli şeyleri de öğrenmektedirler.

Çocuk herhangi bir meşguliyet ve sanatta bulunmağa hazırlanacak olur ise olsun bir parça okuyup yazmak, dört işlem gibi en sade ve basit fakat gerekli bilgilere ihtiyaç duyacağından bunlardan vazgeçilse bile *“...mesail-i mühime-i diniyyeden mahrum bırakmak diyaneten ve siyaseten asla rehin-i cevaz olunamayacağı muhtac-ı izah değildir”* deniliyordu.

Önlem olarak vilayet ileri gelenleriyle devlet memurları işbirliği yaparak köy okullarını işler hale getirmelidirler. Bilindiği gibi tahsil için bir mektep ve idaresini temin edecek, gelir ile öğretmen gereklidir. Hâlbuki birçok köy ve kasabada bunlardan ikisi mevcuttur. Yapılacak şey var ise o da yalnız bunların ıslah edilmesidir. Bunun için çaba gösterilirse kısa sürede sonuç alınacağına şüphe yoktur.

Mevcut okulların bütünü birden ıslah ederek öğretmenlerini yeterli bilgi ile donatmak kısa sürede mümkün görülme de, hatta bazılarında göre imkânsız olsa bile Aydın Vilayeti'nin bütün köy ve kasabalarındaki ilkokulların yalnız vilayet merkezince az zaman içinde ıslah ve tanzimi güç olsa da, işbirliği ve bir program çerçevesinde gerekenler yapılabilir. Her köy ve kasaba yalnız kendi mektepleriyle hocalarını düşünmekle sorumlu olacaklar, hükümet memurları da yardımcı olup çözüm önereceklerdir. Bazı yerlerde ise hayır sahiplerinin bıraktıkları avarız akçeleri ile bu gibi okullara ayrılmış evkaf medreselerinin saptanarak gelirlerinin bu yolda harcanması katkı sağlayacaktır. Bununla beraber *”..diyanet ve insaniyet kavaidince veliler, çocuklarına mesail-i zaruriye-i diniyelerini tahsil ettirmeye mecbur olduğu”*, bu sırada ilköğretim için gerekli bilgilerin de verileceği gibi Maarif Nizamnamesi de bunu zorunlu kılmaktadır. Bütün bunlar dikkate alındığın da zorluk çekilmeyeceği açıktır.

Ekli “*Tarifname*”de gösterildiği gibi köy ve kasabalarda mevcut olup henüz yeni ilköğretim kurallarına göre teşkilatlanmamış mekteplerle idadilerin ıslah ve tanzim olunmasıyla beraber hocalarına ilköğretim hocaları tarafından duruma göre iki veya üç aya kadar ilköğretim öğretimi hakkında kurs verilerek yeterlik belgelerini aldıktan sonra hocalık yapmalarının sağlanması ayrıca bazı livalarda öğretmen okulları olduğundan bunlardan yararlanılması yerinde olacaktır.

İlköğretim hocalarının aylıklarının yeterli derecede artırılması, aydan aya ödenmesinin sağlanması “*onların dahi gerek tahsil-i usule ve gerek ondan sonra huzur-ı kalb ile ta’lim ve terbiye-i efkara gayret edecekleri..*” doğaldır. İçlerinde bunu yapmayanlar çıkarsa yerlerine diğerlerinin bulunması veyahut hocası olmayan bazı mektep varsa onlar için hoca tedarik edilmesinde zorluk çekilmeyeceği buna göre gerekenlerin yapılmasına dikkat edilmelidir.

Öğretmenlerin denetlenmeleri ve bunun için çizelgeler hazırlanarak izlenmeleri Padişahın buyruğudur. Ayrıca mevcut okulların ayrıntılı durumlarını gösteren çizelgeler hazırlanarak vilayet merkezine peyder pey gönderilecektir. İslah edilenler ile ilgili raporlar da sunulacaktır. İlköğretimin yeniden yapılandırılmasında katkısı olanlarla emeği geçenler gerek memur gerek halktan kimler iseler vilayete bildirilecek, böyleleri onurlandırılıp ödüllendirileceklerdir. Kusurlu görülenler, görevlerini yapmayanlar ise cezalandırılacaklardır. Fi 24 Teşrin-i Sani 309 (06.12.1893).

Özetle aktardığımız genelgeye ek olarak köy okullarının ıslahı ile ilgili bir “*Tarifname*” de hazırlanmıştı. Buna göre, liva merkezine bağlı kazaların köylerine mutasarrıflar, kaza veya nahiyelere bağlı köylere ise kaymakamlarla müdürler giderek her köyde ihtiyar heyetini ve köyün ileri gelenlerini toplayıp “*Tahrirat-ı Umumiye*yi” kendilerine okuyacaklardır. Ayrıca maarifin yaygınlaştırılması için Padişahın buyruğu olduğunu, okuma yazma öğrenmenin din ve dünyaca gerekliliğini onlara anlatacaklardı. Cehaletin İslamiyet’çe hoş karşılanmadığı, zararlarını açıkladıktan sonra köyde mektep varsa ve halk yararlanamıyorsa yönetiminin iyi olmamasından kaynaklandığını, gerekli öğretimin yapılamadığını bunun önüne geçmek gerektiği vurgulanacak, 7-8 yaşlarındaki çocukların önce din bilgisi ile donatılacaklarını, ardından dünyevi bilgi verilerek ana babalarının çocuklarıyla övünecek hale gelmelerinin sağlanacağı vurgulanacaktı. Köy çocuklarının kısa zamanda gerekli bilgileri edinmeleri, memurların katkısı ve köy halkının küçük yardımlarıyla mümkün olacaktır. Köyde okul varsa heyetle birlikte oraya gidilecek, kontrol edilerek tamire muhtaç olup olmadığı saptanacak, gerekiyorsa onartılacaktır. Mektep yoksa uygun bir yerde yapımı için gereken yapılacaktır. Bundan sonra okulun yönetimi ele alınacak, öğretmen aylığının ne olacağı kararlaştırılacaktır.

Bilindiği gibi bütün köylerde okul öğretmenliğini köy imamları yapmaktadır. Öğretmen sıfatıyla köy halkından erzak ve başka şeyler almaktadırlar. Ancak bu düzgün yapılmadığından görevlerini önemsemeler öbür yandan halk da okulun önemini yeterince kavramamaktadır. Önlem olarak köyün "...en emin ve mutemed olan ileri gelenlerinden ve kıymet-i maarifi oldukça takdir edenlerden beş kişiden mürekkebe olmak ve içlerinden en gayur ve sinen ve iktidaren en muhtereminin taht-ı başında ve kaymakam ve müdürlerin " nezaretinde bulunmak üzere her köyde birer "Mekteb-i İptidai Komisyonu" oluşturulacaktır.

Bu komisyon köy okullarının iyi idare edilmesine ve düzenine dikkat edecek, öğretmenlere verilecek aylığın nasıl ve ne zaman ödeneceğini kararlaştıracak, hayır sahiplerinin bıraktıkları avarız akçesiyle vakıf gelirlerinin bu okullar için nasıl harcanacağını kararlaştıracaktır. Bunlar yapıldıktan sonra iş, öğretim yöntemine kalmaktadır. Bu küçük bir çaba ile sağlanır. Belirlenen köy okullarının hocaları, merkez kaza veyahut ilköğretim kurallarına göre düzenlenmiş mektepleri bulunan nahiye merkezlerine çağrılarak, rüştiye veya ilkokul öğretmenlerince iki üç ay ".usul-i tedris-i ibtidai talim ettirilip temin-i maksada kifayet idecek mertebe.." eğitim aldıkları Maarif Komisyonu'nca yapılacak imtihanla anlaşılınların yedlerine birer "Şehadet-name" verilip bağlı buldukları köylere dönerler. Yerel yönetimce Köy Mektebi İptidai Komisyonu Heyeti ile Kaza Maarif Komisyonu Üyelerinden biri veya ikisi hazır olduğu halde köy mektebi resmen açılır. Öğretmenlerin aylıkları eğitimin başladığı tarihe göre ödenir.

Köy hocalarının ilköğretim yöntemini öğrenmeleri kendileri için de yararlı olacaktır. Ücretlerini düzenli olarak alacaklar, Müslüman çocuklarını daha iyi eğiterek maddi ve manevi bakımdan kazanç elde edeceklerdir. Bu onlara iyice anlatılmalıdır.

Mekteb-i İptidaiye muallimliği yapanların içerisinde uygunsuz tutum ve davranışları, ahlaksızlıkları olanlar çıkarsa, ya da ilköğretim öğretiminin kurallarını uygulamada başarısız olurlarsa bu gibiler hükümetçe yerlerine başarılı olacak diğerlerinin atanması yapılacaktır.

Çocukları çalışmaya özendirmek için, her yıl tatil öncesinde köyün ileri gelenleriyle Mekteb-i İptidai Komisyonu ve kaza ile nahiye Maarif Komisyonu'ndan gönderilecek birer kişiden oluşacak kurul huzurunda öğrenciler sınava girecekler, üstün başarı gösterenlere ödül verilerek, teşvik edileceklerdir.

Tahrirat-ı Umumiye'de yer almayıp da komisyonca uygun görülecek her türlü önlem alınmalıdır. Fi 24 Teşrin-i Sani 309 (06.12.1893).

Bu genelge ile birlikte Çırak Mektebi açılması hakkında ikinci bir duyuru daha yapılmıştı. "Çırak Mekteplerinin Suret-i Teşkili Hakkında

Makam-ı Vilayetten Mülhakata Yazılan Tahrirat-ı Umumiye Sureti” başlığını taşıyan bu açıklama ile birlikte “*Çıracık Mekteplerinin Teşkili Hakkında Makam-ı Vilayetten Tanzim Olunan Talimat Sureti*” ne de yer verilmekteydi. Duyuru veya açıklamayı özetle aktardıktan sonra yönetmelik veya yönerge diyebileceğimiz talimatı olduğu gibi vereceğiz.

Geçen sene (1893) kasaba ve köylerde ilkokulların ıslahı ve tanzimi için başlatılan çalışma bin üç yüzden fazla köy mektebi ıslah edilerek yeterli belgesine sahip öğretmenler görevlendirilerek başarı elde edilmiştir. Erkek-kız elli binden fazla çocuk “..okuyup yazmaya gayretle dinen bilmeleri lazım olan mesail ile beraber dünyaca malumat-ı ibtidai dahi tahsil eylemekte buldukları merkez-i vilayette tutulan sicil kuyuduyla sabit..” olduğu gibi henüz istenilen niteliğe kavuşturulamayan okullar da mevcuttur. Bunların da ıslahına çalışılmaktadır.

Öte yandan kimsesiz, yoksul, yetim çocuklar, küçük yaşta çalışmak zorunda kalmakta esnaf yanında çıraklık hatta ustalık yapan böylelerinin dinlerinin farzlarını öğrenmeden hangi sanatta çalışıyor olurlarsa olsunlar ne iş yapıyorlarsa yapsınlar işlemleri kayda geçirecek kadar okuyup yazmak ve hesap bilmeleri gerekecektir. İnsanlık için gerekli olan ilköğretimi, çırakların da alması için çare düşünmenin sırasıdır.

Manisa Mutasarrıfı Cavit Paşa'nın Alaşehir, Kula, Salihli, Kasaba, Akhisar kazalarında uygulamaya koyduğu usulü ziyareti sırasında görmüş ve başarısına tanık olmuş vali, Manisa'da uygulanan programın bazı değişikliklerle Vilayet genelinde uygulamaya koymayı uygun bularak Padişah'ın onayına da sunmuştur. Eğitim öğretimin nasıl yapılacağı ayrıca belirtildiğinden burada bazı hususlardan söz edilmekle yetinilecektir.

Mektep öğretmenleri ile bunların aylıklarının nasıl karşılanacağı üzerinde durulacaktır. İlkokul gelirlerinin yeterli olduğu yerlerde açılacak olan çıracık mektebi muallim ve hademesinin aylıkları da o yoldan sağlanacağından daha fazla geliri olmayan yerlerde açılacak olan çıracık mekteplerinin giderlerinin karşılanmasında bir yol bulunamasa mektebe devam edecek çırakların üstatlarından haftada alınacak cüzi bir meblağ ile tedariki kolay olacaktır. “*Çünkü bir çocuğun üstadı velisi demek olup hususiyle çırağının tahsilinden kendisi de muamelesince müstefit olacağı der kar olduğundan o uğurda haftada mesela iki metelik¹² vermek hiçbir esnafa ağır gitmez. İşte bu suretle yüz elli çıracık bulunan kasabalarda teşkil olacak çıracık mektebi için ..*” her öğrencinin ustasından haftada alınacak ikişer metelikten ayda üç yüz kuruş kadar bir para toplanacak bununla öğretmenin aylığı karşılanabilir. Bu ücret okula devam edecek çocuk sayısına göre azaltılabilir veyahut dört meteliğe çıkarılabilir.

¹² On para bir metelik olarak kabul ediliyordu.

Bu açıklamalar ve ekli program çerçevesinde gereken yerlerde birer veya ikişer çırak mektebinin açılıp iyi yönetilmesi, ücret sağlama işinin mahalli maarif komisyona havale edilmesi gerekmektedir. Açıklamanın özeti bunları kapsamaktaydı. Arkasında yönerge yer almaktadır ki olduğu gibi aktarıyoruz.

Çırak Mekteplerinin Teşkili Hakkında Makam-ı Vilayetten Tanzim Olunan Talimat Suretidir

Birinci Madde: Her kasabada esnaf yanlarında çıraklık eden çocuklara mahsus olmak üzere biri kifayet etmez ise de daha ziyade çırak mektebi teşkil olunacaktır.

İkinci Madde: Çırak mektepleri usul-i ibtidaiye üzere tedrise muktedir bir muallim-i evvel ve bir muavin marifetiyle idare olunacak ve muavin vezâifî tedrisden maada lede-l-hâce şâkirdanı geturup götürmek ve mektepde bu aylığa âid sair vezâifî dahi ifa eylemek ile mükellef bulunacaktır.

Üçüncü Madde: Çırak mektebine devam edecek çocuklar yevmiye bir saat tedris edecekler ve şayet esnaf çırakların cümleten bir vakitte mektebe gelmesi sanatları icabınca münasip ve adetçe kabil olmadığı takdirde mensup oldukları esnaf marifetiyle her sınıf için sanatlarının iktizasına ve adedi şâkirdanına göre evkat-ı münâsibe tayin ederek çıraklar münâvebeten behemahall günde birer saat mektepde bulunmağa mecbur olacaktır.

Dördüncü Madde: Sanayi-yı muhtelif erbabı nezdinde çıraklık eden çocuklar yetim veya fakir olup te'min-i maişete muhtaç olduklarına göre mekatib-i ibtidaiyeye devama icbâr edilmemekle beraber ihtiyacat-ı maneviyelerini istihsale medar olmak üzere teşkil edilen çırak mektebi için muayyen olan evkatde tahsile devama mecburdurlar. Kalfalar ile ustalardan arzu edenler çırak mekteplerine devam edebilirler.

Beşinci Madde: Devamı taht-ı mecburiyette bulunan çıraklardan evkât-ı mu'âyenede bila özr mektebe gelmeyenler bulunursa muavin vasıtasıyla ustasından istenilecek ve o dahi çırağı mektebe gönderecektir. Şayet ustası göndermekten imtina ederse kendisi çırağının velisi demek olduğundan hakkında Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin on ikinci maddesi hükmünce muamele olunacaktır.

Altıncı Madde: Çıraklar mektebe duhulünden itibaren üç sene mütevaliyen devam edecek ve bu üç sene zarfında mektebin programı dahilinde Kuran-ı Kerim ve ulum-ı diniye ve yazı ve hesabdandır imal-ı erba ile kesr-ı aşarî ve muhtasar tarih ve coğrafya öğreneceklerdir.

Yedinci Madde: Mekatib-i ibtidaiyesi varidatı derece-i kifayede olmayan ve aher münasib suretlere karşuluk tedarik-i kabil görülmeyen yerlerde çırak mekteplerinin muallim bevvabi maaşı karşuluğu şâkirdanın adedine ve ihtiyaç derecesine göre şâkirdanın ustalarından haftada ikiden dört meteliğe kadar alınacak bir ücret-i tedrisiye ile temin edilecek ve çırak ustaları bu parayı vermekle mükellef bulunacaklardır.

Sekizinci Madde: Çırak mektepleri şâkirdanın her sene ustaların ve sair lazım gelenler hazır oldukları halde imtihanları icrâ edilecek ve efradına faik suretde güzel imtihan veren şâkirdan teşvikten münasib mükafat ita olunacaktır.

Hatime

İş bu talimat ahkâmının mevki-i tatbik ve icraya vaz'ına mahalli mutasarrı ve, kaymakam ve müdürleri ve belde reisleri taraflarından himmet olunacak ve mekatibin hüsn-ı idaresiyle program dairesinde tedrisatın teftişine mahalli maarif komisyonu tarafından mütemadiyen dikkat ve itina edilecektir.

Çırak Mektebi Ders Cetvelidir

Birinci Sene

Elifba-yı Osmî	haftada dört gün
Eczâ-yı Şerife	haftada dört gün
Hesab	haftada bir gün
Tecvid	haftada bir gün

İkinci Sene

Kur'an-ı Kerim	haftada altı gün
İlm-i hâl	haftada iki gün
Hatt ve imla	haftada iki gün
Hesâb	haftada iki gün

Üçüncü Sene

Kuran-ı Kerim	haftada altı gün
İlmihal	haftada bir gün
Muhtasar Tarihi Osmanî	haftada bir gün
Hatt-ı İmla	haftada iki gün
Kesr-i Aşarî	haftada bir gün
Muhtasar Coğrafya	haftada bir gün

Birinci senede şâkirdtan elifba-yı Osmanî okurken hurufatın eşkali tahta üzerinde bellettirdikten sonra esma-yı Türkiye yazdırılacaktır. Bunlar tamamen icra edilmedikçe aşağıya geçirilmeyecektir. Badehu ecza-yı

Şerifeye devam edilip namaz sureleri tahiyet ve salâvat-ı şerife ve kunut duaları ezberlettirilecektir. Hesaptan ta'dâd ve terkim cem've tarh ameliyatı icra ettirilecektir. İkinci senede Kuran-ı Kerime başlattırılacak ve hatm-ı Şerife gayret olunmakla beraber sure-yi tahiyeden aşağısı ezberlettirilecektir. İlm-i hâl yüzünden okutulacak otuz iki farz hülasa vecihle ezberlettirilecektir. Ve bu sırada terakib-i Türkiye dahi yazdırılacaktır. Hesabdan zarb ve taksimi ba'de't-talim imal-i erbaada tatbikat-ı hariciye icra ettirilecektir.

Üçüncü senede Kuran-ı Kerimi tecvide riayetle ilm-i hale devamla terakib-i Türkiye yazdırılacaktır ve muhtasar coğrafya kıraatle beraber harita üzerinde tatbikatı da irâe olunacaktır. Hesabların imal-ı erbaa küsuratıyla beraber talim ve tatbikatı icra ettirilecektir.

Sonuç:

Tanzimatla birlikte Osmanlı İmparatorluğunda her alanda yeniden yapılanmada etkin olan ve adları çok iyi bilinen devlet adamlarının yanı sıra yaptıkları dikkati pek çekmemiş ama dönemine göre oldukça önemli hizmetleri olmuş olanlar da mevcuttur. Bunlardan birisi Hasan Fehmi Paşadır. En üst kurum ve kuruluşlarda görev almış, valiliklerde bulunmuştur. Onun Aydın Valiliği sırasında gerçekleştirdiği işler içerisinde ilköğretimin ıslah edilerek yaygınlaştırılması ile çırak mekteplerinin açılması hakkındaki çabalarını aktardık. Bu çalışmalar, Vilayet salnamesinde yer almış olmasına rağmen, günümüze kadar ele alınmamış olması dikkat çekicidir.

Görüldüğü gibi, ilkokul öğretmenliğini Maarif Nizamnamesi'nin yayınlanması üzerinden hayli zaman geçmiş olmasına rağmen cami imamları yapmaya devam etmekte, eski tarza uygun anlayışı sürdürmekte idiler. Onların yeni yöntemleri edinmeleri için kursa tabi tutulmaları, aylıklarının düzenli olarak ödenmesi için çözüm aranması Valinin uygulamaya koyduğu önlemlerdi. Daha önemlisi fakir ve kimsesiz çocukların geçimlerini sağlamaları için küçük yaşlarda işe girmeleri cahil kalmalarına neden olmaktadır. Bunların hiç olmasa temel dini bilgileri edinerek, okuma yazma ve basit işlemleri yapabilecek kadar eğitim almalarına yönelik önlemler alınarak çırak mekteplerinin açılması, eğitim tarihimizin yeterince bilinmeyen konularındandır.

Çırak mekteplerinin giderlerinin esnafın katkısıyla sağlanmaya çalışılması, denetleme önlemlerinin alınması ilgi çekicidir. Bilindiği gibi II. Mahmut ilk bilgileri edinmeden çocukların işe girmelerini yasaklamış İstanbul için 1824 yılında aldığı önlemler, ilköğretimin zorunlu kılındığı şeklinde yorumlana gelmiştir. Ancak, Tazimatın ilanı, 1869 Maarif Nizamnamesi ve benzeri düzenlemeler, ülke genelinde ilköğretiminin zorunluluğunu hayata geçirmeye yeterli olmamıştı. İmparatorluğun görece zengin ve gelişmiş bir bölgesini oluşturan Aydın Vilayeti'nde bu tür

önlemlerin alınması da bunu doğrulamaktadır. Bu düzenlemeler yapılırken halkın ilgi ve desteğini almak için din duygusunun öne çıkarılması ve her vesile ile vurgulanması, çırak mektepleri programına konulan derslerde ağırlığın din derslerine verilmiş olması da devrin anlayışını göstermektedir. Ele aldığımız belgeden anlaşıldığına göre Manisa Livası Mutasarrıfı Cavit Paşa, sancağında çırak mektepleri açtırmış, Aydın Valisi ondan da etkilenerak Vilayet genelinde bu tür okulların açılması için emir vermiş ve uygulamayı başlatmıştır.

Hasan Fehmi Paşa'nın valiliği sona erdiğinde, vilayet genelinde, dört sancak ile vilayet merkezinde birer idadi-i mülki mektebi, kaza merkezlerinin çoğunda olmak üzere 40 rüştiye mektebi bulunmaktaydı. Kasaba ve köylerde iki bini aşkın "mekatib-i ibtidaiye usul-i cedit üzere ıslah ve tanzim" edilmişti. Kazaların çoğuna "Mekatib-i iptidaiye müfettişi" gönderilerek, okulların idaresi ile yapılan eğitim-öğretim denetim altına alınmıştı. Ayrıca esnaf çıraklarının gerekli din bilgisini edinerek, olabildiğince günlük işlerini kayda geçirebilecek kadar yazı ve hesap öğrenmeleri için Manisa'da iki, Ödemiş, Kula, Alaşehir, Kadıköy, Kuşadası, Menemen, Denizli, Kasaba, Salihli, Akhisar, Bayındır ve Tire'de birer çırak mektebi tesis ve teşkil edilmişti. İki yıl içerisinde vilayet genelinde 14 çırak okulunun faaliyete geçirilmiş olması o günün koşullarında oldukça zordu. Ama özellikle valinin ısrarı, halkın desteği ile Aydın Vilayeti bunu başarmıştı (Salname-i Vilayet-i Aydın, defa 20, s.485-486.)

KAYNAKÇA

DAVISON, R.H., “Hasan Fehmi”, El², III, 249–250.

DİNÇER, Celal. “Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha”. *TTK, Belgeler*. C V-VIII. Sayı 9–12.

HASAN FEHMİ. (1300). *Telhis-i Hukuk-i Düvel, Matbaa-i Osmaniye*. İstanbul.

TEPEYRAN, Ebubekir Hazım. (1944). *Hatıraları*. İstanbul.

(Komisyon). (1969). *60 Ünlü Vali, Meşhur Valiler*. Ankara.

US, Hakkı Tarık. (1939). *Meclis-i Me'busan 1293–1877 Zabıt Ceridesi*. Cilt 1. İstanbul.

Salname-i Vilayet-i Aydın, Sene:1306 (1890), 1308 (1892), 1313(1895), 1315 (1897).

Teşkilat-ı Hazıra-i Mülkiye, İstanbul,1331 (1913).